

Jože Pogačnik, Osijek

PROBLEM SLOBODE U LALIĆEVIM DJELIMA

Stvaraočev književni nazor izraz je pogleda na svijet i život, što znači izraz osnovnih činjenica duhovnosti i svijesti čovjeka. Bilo koji element književnoga nazora stoga ima vezu s nekom od glavnih značajki duhovnog ustrojstva umjetnika riječi. Duhovno ustrojstvo, obično zvano karakterom, prema definiciji mlade književno-znanstvene discipline karakterologije¹, predstavlja integralnu cjelinu bioloških i psiholoških funkcija pojedinca. Ovo psihofizičko jedinstvo nikada nije, niti može biti, stanje, već samo kretanje u određenome pravcu, što pretpostavlja aktivnost kojom se neka ličnost potvrđuje kao izvorna osnova, te ostvaruje svoju individualnu volju. Usprkos promjenljivosti ljudskoga karaktera, moguće je, prema tome, ustanoviti kako strukturu tako i pravac u razvoju neke ličnosti. Takvo ustanovljavanje koje ima za posljedicu prodor u razumijevanje čovjeka, zasnovano je na povezivanju barem dva vremenski različita trenutka njegovoga života. Raščlanjivanje otkriva osnovni razvojni pravac koji, po A. Adleru, nazivamo linijom kretanja.² Ta je linija, inače, podvrgnuta promjenama, a njezina je energija i oblici koji iz nje izvire, tako reći, podloga za koju se, po pravilu, pokazuje da ima korjene u ranoj mladosti.

Istraživanje književnoga nazora stvaraoča predstavlja radikalizaciju u razmatranju neke estetske činjenice ili, drugim riječima, prenošenje čulnih i emotivnih slojeva stanovite pje-

¹ Usp.: Draško T. Dimitrijević, *Ličnosti kao dinamično-strukturni pojam*, Sarajevo 1957, str. 10.

² A. Adler, *Poznavanje čoveka (Osnove individualne psihologije)*, Beograd 1958, str. 16—17 i 60.

sničke prakse na područje racionalne spoznaje i logičke evidentnosti. Estetska činjenica, sama po sebi, zahtijeva predodžbu o tome što je umjetnost riječi, otkuda ona potječe i kuda teži. Stoga je rasprava o idejnim i estetsko-teorijskim osnovama Lalićevog književnog nazora, odnosno problema slobode, koji je sastavni dio toga nazora, utemeljena najprije u samoj pojavi, a potom u posebnome statusu ovoga problema u cjelokupnome pjesnikovu djelu. Nasuprot drugim elementima njegove pripovjedne proze, moguće je, naime, načelno utvrditi da je upravo taj sloj u Lalićevu opusu vrlo bitan, praktično do detalja razrađen i sistematski raščlanjen, što znači da je u sklopu cjeline izrazito literarno i idejno domišljen. U njegovoj književnoj aktivnosti on mu je nalagao način stvaranja i odredio vrstu konkretizacije, što je u vremenskom i problemskom smislu imalo dalekosežne posljedice za čitav njegov opus. Lalićevo je djelo, nedvojbeno, određena i osobna orijentacija u svijetu. Riječ je o traganju za onakvom formulacijom smisla života koja bi bila u skladu s njegovom jedinstvenom i jednokratnom prirodom. To snovanje njegove unutrašnjosti od drugih se razina njegovih svjetova razlikuje svojom duhovnošću i otkriva piščevu prirodu u suprotnosti s instinktivnijim iskazima — svjesnije.

I

Problem (téma) slobode u Lalićevoj je stvaralačkoj praksi vremenski stalno prisutan i sadržajno toliko intenzivan da se može govoriti o njegovoj bitnoj ulozi. Iz intenzivnoga je prisustva ovoga problema logično pretpostaviti da je posrijedi pojava koja će svojom uzbudljivošću jednako snažno obuzimati autora u svim fazama njegovoga stvaranja. Tema slobode, doista, vrlo je vitalan i značajan prostor Lalićevoga misaonog i stvaralačkog nastojanja; riječ je o iradijacijskoj jezgri koja se, kao spoznajni proces, širi i produbljuje u obliku spirale i koncentričnih krugova, a pri tom — uz središnju konstantu — sa stajališta inspiracije i socijalizacije umjetnosti riječi, doživljava specifične promjene linije kretanja, u kojoj nedodirnuti ostaju sadržajni elementi, a mijenjaju se hijerarhijski odnosi i misaoni akcenti.

U Lalićevim romanima koncentrirani su oni elementi koji izražavaju entuzijazmom ispunjen osjećaj života i stvarnosti. U središtu njegova zanimanja nalaze se interesi ljudske zajednice, a samo su oni razvijali i širili simpatiju za socijalne činjenice svoga vremena. Pisac je spoznao da svijet nije dovoljno samo razlagati i tješiti se vizijom idealne budućnosti, već da ga, prije svega, treba mijenjati u neposrednome djelovanju. Njegova se društvena vizija tako poistovjetila sa socijalističkim humanizmom, a praksa je prešla u nastojanje da se u narodnom i ljudskom kolektivu razvije zbiljska čovječnost i nepatvorena prisnost. Zaustavlja se na konkretnim povijesnim činjenicama

prošlosti i sadašnjosti u kojima je proces ljudskoga sazrijevanja, također, izveden u okviru socijalno-političkoga djelovanja. Piščeva se misao spontano zaustavila na povijesnome nasljeđu; crnogorska ratna tradicija služi mu za razvijanje etičkih pojmova i isticanje integrativnih sadržaja.

Korijene i angažman Lalićeve umjetničke riječi najavljuje već zbirka pjesama iz 1948. godine koja je objavljena pod naslovom *Staze slobode* (pojam o kome je riječ ovdje se nalazi u naslovu), a potvrđuje ga serija romana: *Svadba* (1950), *Zlo proljeće* (1953), *Lelejska gora* (1957¹ i 1962²), *Hajka* (1960), *Raskid* (1955¹ i 1969²), *Pramen tame* (1970), *Ratna sreća* (1973), *Zatočnici* (1976) i *Dokle gora zazeleni* (1982).³ U tim su tekstovima iskazana etička, narodna i socijalna stanovišta koja spadaju u trajnu stvaralačku obuzetost autora. Lalić se poistovjetio s doživljavanjem crnogorskoga čovjeka novije povijesti koji je bio prisiljen braniti svoj ljudski dignitet i nacionalni identitet. Opća uznemirenost koja je bila znak vremena, bila je obavezujuća: nijedna instanca nije mogla reći ne, ali je, ako je željela ostati u dodiru sa spomenutim dignitetom i identitetom, čak morala jačati želju za sudjelovanjem u procesima koji su munjevito i organski nastajali. Piščev je intuitivni podstrek u romanesknoj produkciji, dakle, simpatija, sudjelovanje, što znači život sa drugima, od kojih će mnogi poći u smrt. Za Lalića je novija crnogorska povijest, i povijest uopće, očigledno čudesan događaj koji potvrđuje snagu i mudrost njegovoga naroda. Taj je događaj, s jedne strane, tako elementarno oslobađajući kao prirodna pojava, dok, s druge strane, u svakome pojedincu budi krajnje strasti i snage. Čovjek koji sudjeluje u takvome zbivanju, odbacuje teret banalnih briga i tegoba. Nastupilo je vrijeme u kojemu je riječ o životu i smrti, kada se više ne obazire na sitna ustezanja, koja inače pritišću život, i nema više obzira prema sitnim koristima. Etnička zajednica i ljudi uopće svim silama teže samo jednome cilju — pobjedi koja znači opstanak, a u takvoj se atmosferi život čini tako jednostavnim i jasnim da se ne može pojaviti nikakva dvojba koja bi oslabila akciju. Lalić je, dakle, započeo i istrajavao u spoznaji da je za dobijanje života potrebno i založiti život. Time je položio idejno-estetske osnove svoje poetike, u kojoj su povijest, umjetnost i život bili jedno te isto.

Lalićevi romani tematiziraju epski široko zasnovanu romansiranu povijest moderne Crne Gore, što znači da se kreću od sustava plemenskoga društva i države kralja Nikole do zamršenih protuslovlja narodne revolucije. Riječ je, dakle, o sudbini jedne regije i jednoga naroda kojemu je, po tradiciji, svojstvena svojevrsna i jako istaknuta slobodarska tradicija.

³ O Lalićevome književnopovijesnom mjestu u suvremenim jugoslovenskim književnostima daje početnu informaciju J. Deretić u svojoj *Istoriji srpske književnosti* (1983). U toj je knjizi navedena i najrelevantnija literatura o piscu.

Pisac takvu tradicijsku i osobnu obuzetost problemom slobode vrlo karakteristično naglašava u *Lelejskoj gori*; kaže on tako: »U to vrijeme, i još dugo zatim, ja nijesam znao šta je sloboda. Pitao sam oca, a on je to odlagao za poslije, i druge sam pitao — izvlačili su se na sto načina samo da ne priznaju da ne znaju ili da je to nešto što ne postoji. Najzad sam zaključio da je to tek onako, radi pjesme izmišljeno, i da je lijepo izmišljeno, te izgleda da nešto znači. Nije mi ni na um palo da će mi to jednom biti fiks-ideja za koju živim i umirem«. ⁴

Rečenica je za shvaćanje problema o kojemu je riječ temeljna; u njoj se, naime, pojavljuju kako sadržajne granice tako i dinamika kretanja Lalićeva pojma slobode. Za taj su pojam značajne tri pretpostavke, a to su: a) sloboda je ideal(itet), b) sloboda je »fiks-ideja«, i c) sloboda je transcendiranje. Sloboda je osnovni poticaj bilo kakve istinske ljudske (tako i stvalačke) djelatnosti. Doživljaj je slobode u Lalića ispunjen izvornim sadržajima i osobnim intenzitetom. Postao mu je, najprije, predmet razmišljanja i izvor zaključaka koji su istodobno i opći i konkretni. Shvaćanje slobode povezano je s novim shvaćanjem čovjeka i s vizijom puta koji se otvorio pred njim. Povijest u toj koncepciji više ne ugnjetava čovjeka; protiv nje ne treba ustajati poput osvetnika, prošlost više ne treba odbacivati kao sjećanje na nešto sramotno. Lalić vrlo otvoreno iznosi i sliku vlastitoga naroda i složene odnose do kojih je dolazilo u njegovoj konvivenciji sa susjedima, a to čini jer drži da je čovjek tvorac, graditelj i stvaralac povijesti. Povijest je svijeta ogledalo kretanja ljudskoga života. Povijest, prema takvome gledanju, nije bezdušan tijek prepušten slijepim silama, već je plod i neprestano djelovanje ljudske akcije. Ljudska je akcija, u pravilu, djelo slobode, pa je zbog toga i povijest rezultat i djelo slobode. Sloboda se time uzdiže na razinu moralnog uzora (ideala); zakonitost koja obuzima društveno zbivanje ujedno je i zakonitost koja sređuje i upućuje na dublji smisao svega što postoji. Značajka Lalićeva shvaćanja povijesti i čovjekove uloge u njoj nalazi se, dakle, u izmijenjenome smislu individualnog života i povijesnog zbivanja. Iz idilične, i zbog toga elegične zamisli, smisao postaje dramatičan. U slobodi se krije neprestano osvajanje, ona je i stalno oslobađanje i vječita borba koja ne zna za posljednju ili definitivnu pobjedu, jer bi takva pobjeda značila smrt za imanentnu usmjerenost života. Suvremeni dijalektički i povijesni način mišljenja koji kroz takve premissa dolazi do izražaja pružio je i konkretne sastavnice svoje vizije budućnosti. U njegovoj se perspektivi nalazi potčinjavanje svega osobnoga višemu zakonu života; pobjeda višega cilja nad osobnim snovima ili željama jest *conditio sine qua non*. Time se nijedna ljudska situacija ne

⁴ Kod citata navodim samo iz kojega su romana; sve druge bibliografske odrednice za ovu bi prigodu bile suvišne.

može pretvoriti u mrtvu zaključnost, sve je u kretanju koje je istodobno i razvoj i poticaj.

Autentična je ljudska egzistencija ona koja je posljedica samoprevazilaženja ili samoostvarenja. Ljudski pojedinac uzima na sebe sve obaveze i dužnosti, za ostvarenje slobode prihvaća punu odgovornost, iako istodobno zna da će biti i usamljen i prevaren. Lalićevo uporno ljudsko biće, koje zna svoj pravac i cilj, svojim djelovanjem ostvaruje ideal slobode i proširuje njene prostore. U tome uspijeva jer je svjesno donijelo i izbor i odluku, a već je K. Marks o tome zaključio slijedeće: »Jedno biće je za sebe samostalno tek onda kada stoji na vlastitim nogama, a na vlastitim nogama stoji tek onda kada svoje postojanje zahvaljuje sebi samome«. Lalićev primjer tako, ponovo, potvrđuje već odavno poznatu i priznatu činjenicu da je pojam slobode najdraži, najpotrebniji i najviši među vrijednostima za kojima čovjek teži. Pitanje je estine čovjeku bliže od pitanja pravde, ali je obrana slobode elementarnija od problema istine. Suverenost ljudske jedinice i pojam slobode spadaju u takozvane komplementarne pojmove.

Lalić nekoliko puta ističe kako živi u vremenu »koje je do nevjerovatnosti prevrnuo sve pojmove o časti, slobodi i junaštvu, a iznad svega uzdiglo podvalu, izdaju, lopovluk i zločin« (*Svadba*). Njegov je pogled na svakidašnje trajanje čovjeka i njegove povijesti ispunjen sjetom, dvojbom, koji puta čak — nevjericom. Svakidašnjost kao da ne želi prihvatiti misao i ostvariti sadržaj slobode. Sloboda se kao ideal(itet) povukla u pjesmu koja vjerno dočarava najbolja htijenja čovječanstva i koja je, kao takva, »jedina sestra u nevolji«. Umjesto »svijeta — za — slobodu« nametnuo se »svijet — protiv — slobode«, a to se moglo dogoditi iz dva razloga. Prvi je razlog tupa zagledanost u trenutačne (pragmatičke) koristi. U *Svadbi* netko od likova, uz pojam slobode, dobacuje rečenicu: »Lijepo je to za slušanje a ne može se jesti«. Drugi je razlog iskustvene, možda čak metafizičke, prirode, a zove se strah: »Tako — strah je taj otrov kojim neman dijeli i uspavljuje prije nego utamani snage koje bi joj, kad bi složne bile, davno došle glave. Najgore je što ljudi ne mogu da se slože — svak je na svoju ruku. Nužno je nasilje dok ih složiš, a njima je svako nasilje odvratno«.

Briga za golo biološko postojanje i strah pred neizvjesnošću promjene u suprotnosti su čak s imanentnim usmjerenjem prirode. Kaže Lalić tako da je došao na misao »da je priroda u suštini sklona dobroti i milosti, te da samo ljudska stvorenja kvare igru iako nikad ne znaju zašto«. Ljudi kao da više vjeruju u sudbinu a manje u sebe (pojedinac »zatvori oči i čeka šta ga snađe«); prema autoru, pak, životu je urođena želja »da se ma čime i ma kako produži postojanje«. Tu se pojavljuje sloboda kao »fiks-ideja«, a u njezinoj perspektivi opravdan zahtjev za organizacijom koja bi individualne puteve spojila u jedan pravi. Ta je »fiks-ideja« ostvarivanje sadašnjosti u

skladu s konceptom budućnosti; time nastaje nekakav međuprostor u kojemu se nalaze koncepcije, snovi, želje i priviđenja. Sloboda kao kategorija idealiteta povlači za sobom svijet čovjekovih čežnji koje su, pragmatički gledano, najznačajniji faktor kretanja naprijed.

Heretici i sanjari koji su svoje čežnje podredili proširivanju pojma slobode i povećavanju njezinih prostora u Lalićevim romanima dobivaju vrlo istaknuto značenje. U autorovim tekstovima često ispliva na površinu ključna metafora čiji je prototip ovakav: »Kod nas ti je sad stanje takvo: partizani su kao svatovi — otmičari: pošli su i ugrabili i dovode narodu nevjestu-slobodu. Studenti i uopšte partijci tu svadbu zovu revolucija, a ja ne mogu nego kako se meni sviđa: Svadba, samo velika. Blizu su stigli svatovi, čuje se njihova pjesma i šenluk, a djevojka-pravda i sloboda, meni se čini da su one ujedno — priprema jabuku sreće da je baci na šljeme« (iz *Svadbe*).⁵ Citat je višestruko zanimljiv; on, naime, nije samo potvrda iznesene teze, nego uz pojam slobode vezuje i konotacije pravde i sreće, što znači da je riječ o generalnome pojmu koji u sebi obuhvaća više komplementarnih razina i međuzavisnih sadržaja. Za Lalićevo društveno-političko opredjeljenje značajno je povezivanje »svadbe« s proleterskom revolucijom; njegov je idejni angažman sažet u tvrdnji: »Eto, zato ja kažem da je crveni barjak proletera u neku ruku svatovski barjak: pošli su ljudi u borbu da osvoje i privjenčaju narodu najljepšu ljepoticu na zemlji, pravdu i slobodu zajedno, sreću jednom riječi« (*Svadba*).

Ostvarivanje slobode prate neizvjesnosti i nemogućnosti; carstvo slobode nikada ne može biti definitivno uspostavljeno jer je *per definitionem* trajan proces. Za život i za umjetničko stvaranje upravo u tome počiva izvjesna draž koju i Lalić nekoliko puta tematizira. Na primjer: »Lijepo je, čini mi se, ono što se istovremeno i ima i nema, više nema nego ima, što se ne da zadržati no se gubi, za čim se strepi dok se gleda i osjeća kako nestaje, a nestaje naizmjenično: čas ono, čas mi. U osjećanju lijepog, dakle, uključeno je i malo straha i neprestanog opažanja prolaznosti i više žaljenja što baš ništa što nam je drago ne možemo zadržati. Lijepo nam je što smo živi i što znamo i ne priznajemo da smo smrtni, što smo u stanju da to mirno osjećamo dok slutimo da ćemo ga uskoro željeti — to je i ta buduća želja, uključena unaprijed, jedna od važnih komponenata lijepog« (*Dokle gora zazeleni*). »Buduća želja« koja je »uključena unaprijed« traži i omogućava takozvano transcendiranje svega postojećega.

Transcendiranje je, u različitim vremenima i prilikama, različitog intenziteta. Najniži je — čuvanje nade (»Znam: uzalud je, ali čovjek je dužan da učini sve što može i da ostavi malo

⁵ Zanimljivo je, na rubu ovoga teksta, primijetiti da slobodu (oslobođenje) sa svadbom u svojoj memoarskoj literaturi uspoređuje i slovenski pisac E. Kocbek.

nade. Da ima nade — dok odrastu neki snažniji, ili jače zado-
 jeni ljutim mlijekom nevolje — da opet premještaju ili sasvim
 brišu granice . . . Sve granice . . . Svih zemalja . . . I sve što dijeli
 ljude . . . «). Pisac prihvaća premisu da su život i čovjek »ništa
 na svijetu« (»samo jedno ništa između dva sna«). San koji je
 imanentan svakome pojedincu i životu u određenome ugodnom
 trenutku može postati *spiritus agens* koji spaja i usmjerava:
 »Iako ih je stvarnost nemilosrdno zbila na tako tijesan prostor,
 u njihovim snovima to je izgledalo drukčije. Ljudi su se oslo-
 bodili, razišli, našli ili stvorili svoje zasebne svjetove u predje-
 lima udaljenim jedan od drugog i koji jedva da liče na nešto
 od postojećeg — . . . Bliski, zbijeni jedan uz drugog, povezanih
 sudbina, sjedinjeni i zavisni jedan od drugog u životu i pred
 smrću — oni, dok dišu jedan drugom u potiljak, u snovima se
 odmaraju od te blizine i zavisnosti koja već predugo traje i
 jedan za drugog su stranci rasijani po prostoru, zalutali u druga
 vremena, sjenke ili manje nego sjenke« (*Hajka*). U takvome
 se trenutku treba pojaviti prihvatljiva ideja koja će usamljene
 pojedince moći okupiti i pokrenuti u djelovanje (»Ne može
 čovjek onako svesrdno da se bori kad se samo za sebe bori —
 zato samci padaju. Izgube vezu, nema niko da ih gleda ili da
 na njih misli, lišeni su dužnosti da misle na druge i da se bore
 za druge — umore se, učini im se da se za svoju kožu ne isplate
 tolike muke. Ali mi smo ovdje društvo — jedan za drugoga,
 pa se tako bolje držimo«, *Hajka*).

Usamljeni čovjek »ne nada se i nema kud, ide nikud i
 uzalud, a zato je taj njegov hod ne samo lažan no i smiješan«
 (*Dokle gora zazeleni*). Spomenuti *spiritus agens* stvara mnoštvo
 i približava budućnost: »To što ih je uzбудilo i uzdiglo nije
 samo dodir s prošlim i dozivi, no mogućnosti da se zamisle,
 pa i predvide, događaji kakvi se mogu poželjeti i ostvariti u
 budućnosti. Tu svako ima svoj poseban ritam koji na svoj
 način rijeku života sjedinjuje od izvora pa do ušća; zbog njega
 ni dvojica u tom skupu ne čuju istu melodiju na isti način, a
 ipak su svi zadovoljni u velikoj mješavini iz koje uzima šta
 kome treba« (*Dokle gora zazeleni*). U takvome imanentnom po-
 stavljanju stvari od presudnoga je značaja pravi poticaj i u
 pravo vrijeme: »Pojavi se iznenada pokoljenje koje odudara
 od prethodnih: zanesenjačko, eksplozivno, riskirdžijsko, s ne-
 strpljivim pjesnicima, svađalicama, hajducima, uskocima, tri-
 bunima: hoće pravdu i slobodu za sve ljude i sve živo, priči-
 njava mu se da je to moguće i da je želja svih naokolo. Od
 uvjerenja obnevidi, obneznani, zaleti se, udari o zid i popada
 polomljenih vratova i glava. Pokupe ih, zakopaju, zaborave, kao
 i pjesme koje su pjevali i zastave što su ih nosili dok su bili na
 nogama« (*Dokle gora zazeleni*). Koliko god je točna misao iz
 narodne pjesme koju Lalić navodi negdje na prvim stranicama
Svadbe (Oj slobodo, sunce jarko / za tebe je mrijet lako . . .),
 ona treba biti postavljena u svjetlo određenoga povijesnog

smisla. Lalićevo shvaćanje slobode ima, dakle, uz načelnu (ontološku) razinu i čisto poseban pragmatološki aspekt. Riječ je, očito, o suprotnosti između umjetničkog voluntarizma i praktičnih društveno-povijesnih okolnosti. Zbog toga je posve logično da i Lalić prihvaća Krležinu misao prema kojoj su i život i sudbina — politika. Za njegovo je stvaralaštvo u tome pogledu jako značajna refleksija koja počinje od premise da nas »ljudskost napušta sve bržim tempom što se više uprežemo u držav-
nost i politiku« (*Dokle gora zazeleni*).

II

U Lalićevome romanesknom stvaralaštvu likovi po svome rasporedu i psihološkome produbljenju žive punim životom; u njemu su prisutni široki pojasevi svjetlosti i sjenke da bi se formirala živa i realistička slika razvoja crnogorske društvene sredine. U *Zlu proljeću* autor govori o samovolji svoga sjećanja koje »čas bere cvijeće po livadama i hvata leptirove, a čas i crnu zemlju ispod sebe izdire. I onda se vraća gore i dolje, po tom prostoru što je izgubljen i što više nema istoka ni zapada, a u njemu se ne vidi sunce kao ni u snu. Ako ga vežem — dosadno bi bilo gledati kako se otima i slušati kako cvili. Pa ga puštam, što da ne, nek ide kud hoće, jer svejedno je i sve je ravno do Komova«.

Široko razliveni i otvoreni sustav Lalićevih romana po svojim je dubljim porukama, ipak, vrlo jasan i konzistentan. Među njima je, vjerojatno, najznačajnija poruka koja se odnosi na shvaćanje suodnosa između slobode kao ideala i politike kao mogućnosti. Riječ je o dvije protuslovne tendencije, o slobodi i nužnosti, koje svako vrijeme pokušava međusobno pomiriti, a koje je, na razini umjetnosti, prvi svjesno tematizirao L. Tolstoj u romanu *Rat i mir*. Ruski je pisac, također, prvi iznio da pojam slobode uvijek znači prelom između prošlosti i budućnosti i da se nalazi na fluentnoj granici između stalnosti i kretanja. Iz Lalićevih romana nedvojbeno proizlazi, a to je iznimno značajno za temu o kojoj je riječ, troje:

a) Vrijednost je čovjeka-pojedinca bezgranična po tome što se u njemu nalazi mogućnost da sve razumije i po tome što osjeća dužnost da u svemu sudjeluje.

b) Čovjekova je primarna potreba da se spaja u prisnu i tijesnu ljudsku zajednicu (težnja prema homogenizaciji grupe).

c) Homogenizacija apriorno ne podrazumijeva jaku i discipliniranu organizaciju nego duhovnu zajednicu koja se zasniva na zajedničkoj vjeri, jasnim pretpostavkama i neumoljivoj djelatnosti, a koja, pored toga, gradi prije svega sve na svezi kvalitetnih ljudi, njihovoj moralnoj energiji i njihovoj participaciji u zajedničkoj odgovornosti.

Slobodu, dakle, ne može ostvariti neko interesno udruženje nego istinska zajednica ljudi koji, takoreći, ne haju

za korist, ali koji su obuzeti bojevitim entuzijazmom. Ostvarivanje slobode je račun s vremenom i prostorom. Lalić u *Hajci* za partizane kaže: »Njima nije tijesno u prostoru, ne otimaju se za zemlju, nas ne diraju. Znači: vrijeme oni traže«. I dalje u istome smislu: »Sad gledaj — vide oni nešto! Vide da ovaj svijet — tijesan, izdijeljen, oko za oko — ne valja i nema sreće ni za koga. Mora da se mijenja, nešto drugo da dođe, a to drugo je u vremenu.« Pisac to »novo« ne traži u nacionalnome i klanom; ta su dva najmoćnija pokretača masa donijela samo obmane: »Time stvar slobode, kao da je zabluda ili predrasuda, ostavljena je na cjedilu i propala«. Spomenute su dvije ideje bile izopačene u društvu, došlo je do zloupotreba slobode, a razlog koji je doveo do toga nalazi se u konstataciji da ljudska stvorenja, iako nikad ne znaju zašto, sama kvare igru. Lalić stoga razmatra i pitanje »sumnjive slobode« i pitanje vlasti kao sredstva u borbi za slobodu. U romanu *Dokle gora zazeleni* nalazi se i rečenica: »Tu sam prvi put osjetio da to što zovemo oslobođenje i što nam bješe ideal života — nije lijek za sve bolesti, pa i da ta ista riječ, od koje smo očekivali čarobno dejstvo, ne znači isto za sve slojeve društva«. Autor za pojam slobode veže pojam moralne čistote, a posve i apriorno isključuje zloupotrebu ili interes. U istome romanu on, naime, ističe dvoje:

a) »A to što pričate o slobodi, mogu ti reći: sloboda nije zvijer u šumi, pa da se opkoli i uhvati, nego nešto čemu se treba primicati bez zlih misli, kao što se primičeš pčelinjoj porodici koja je izašla iz košnice...«

b) »Ako slobodu ubiješ za jedne, ubio si je i za druge; ako je stražiš puškom, sabljom — ona više neće biti sloboda. Strah slobodu iznutra izvrne, preokrene, pa šta ti vrijedi da uloviš i da nam dovedeš nešto što će biti suprotno.«

Ostvarivanju slobode stoji, dakle, štošta na putu. Laliću je život »najskuplje što imamo i dajemo«, a život je u izravnoj vezi sa slobodom. Kad pisac kaže (također u *Svadbi*) da je »borba za život mitraljeska svadba slobode«, onda on povezuje sve, za njega karakteristične, dijelove svoga misaonog sustava. Iz njega onda logično proizlazi kako snagu života treba »skupiti i baciti na jednu tačku — tamo gdje je najpotrebnije«. Integracija je životne snage potrebna i zbog toga što na slobodu vrebaju mnoge opasnosti koje su, jednako tako, imanentne životu. Među takvim opasnostima nalazi se najprije sudbina koja »mrzi poštena čovjeka i tako mu podvaljuje pošto mu drukčije ništa ne može. Neće sudbina da se zločin istraži, brani ga, kurva — treba joj zbog nečega...« (*Hajka*).

Druga je opasnost zloupotreba vlasti: »Barem ti znaš da jači mnogo ne raspravlja oko prava. S kim da raspravlja? Što se čovjek muči da bude jači ako ne da se pravo nazove ono što njegova volja hoće« (*Pramen tame*). Rezultat je takvih i sličnih protuslovlja rat kao »otkriveno, golo, prirodno stanje i istina«

čovječanstva (*Hajka*). Povijesno je zbivanje stoga posljedica nagomilanih suprotnosti i inertnosti života koji se odupire promjenama. Lalić kaže da se »istorija ne ponavlja u cjelini, ponavlja se u fragmentima, to jest u ljudima, a oni su ostali isti ili gori no što su bili« (*Dokle gora zazeleni*).

To, ako prevedemo u jezik pojmova, znači da postoji, dođuše, stanovito povijesno kretanje, ali da se čovjek kao psihodinamičko i socijalno biće praktično ne mijenja. Želja za promjenom rezultat je individualne odluke i prihvatljivosti platforme s koje se ulazi u akciju. Takva odluka i takva platforma ne trebaju uvijek biti prihvaćene; Lalić zbog toga svejedno ne odustaje od dužnosti koja svjesnu ličnost tjera u djelovanje. Budući da on slobodu povezuje s imanentnošću života, on istodobno prihvaća i volju pojedinca koji se odlučio »da pogine oslobađajući, ili bar pripremajući ljude za slobodu«.

Ako je životu urođena želja »da se ma čime i ma kako produži postojanje« (*Svadba*), onda je vrijednost takvih pojedinaca za sam sadržaj i za kvalitetu budućeg života nezaobilazna. Riječ je o samostvarivanju čovjeka koji time svoju biološku egzistenciju pretvara u svjesni način postojanja. Lalić to izriče uz pojam junaštva, ali u kontekstu koji je širi i koji dopušta da se upotrijebi i u vezi s pitanjem o kojemu je riječ; on kaže: »I s junaštvom je, bar djelimično, ista stvar: pomisli to čovjek, ubijedi se, potvrdi činom i — to postaje fakat« (*Hajka*). Potvrđivanje činom, koji postaje i ostaje povijesni fakt, Lalić se približio egzistencijalističkim premisama o čovjeku i njegovoj funkciji u povijesti. U vezi s tim manje je bitna genetska osnova njegova gledanja, ali je vrlo značajno što je time uspostavio teleološku podlogu za individualna i kolektivna nastojanja koja su u funkciji napretka ljudske vrste.

Razmišljanje o takvim pitanjima Lalića je neminovno dovelo i do problema koji nastaju kad se sloboda eventualno ostvari. U *Svadbi* se nalazi vrlo značajno zapažanje: »Odjednom pokulja na dvorište masa osuđenika, zbunjena iznenadnim trenutkom slobode i ne znajući kud će, šta će i kako da ga upotrijebi«. Trenutak je slobode, očito, trenutak zatečenosti i nedoumice, što, drugim riječima, znači nespremnosti za njezino potpuno prihvaćanje ili nepripremljenosti za življenje posve slobodne egzistencije. Lalić nije političar da razmišlja o pragmatičkoj strani otvorenoga problema, ali je za njega kao umjetnika karakteristično da ga nije zaobišao ili previdio.

Lalićevo tematiziranje crnogorske sudbine u novijoj povijesti podređeno je, dakle, refleksiji o općim problemima života i povijesti. Autor »provjerava« kako spomenute opće ideje oblikuju određenu konkretnu sredinu, dok, s druge strane, iskustvo te sredine potvrđuje, odbacuje ili unapređuje poznate konotacije i sadržaje. Njegovi su romani, u plemenitome smislu riječi, »politički«; kad to kažemo onda mislimo na onu političku dinamiku koja je u istinu sudbina pojedinca. To znači da su

sadržajem politike podjednako obuzeti i um i srce, dok je njezino zbivanje istodobno i oslobađajuće i obavezujuće. Istinski napredan politički pokret nikada ne može postati tamnica za svoje sudionike; sloboda je nedjeljiv faktor koji podjednako utječe na obje razine određene društvene ili etničke zajednice:

a) U njoj dolazi do izražaja nezavisnost naroda, a narod treba da se, ako želi biti suveren, slobodno i u cijelosti samostvaruje.

b) Sloboda naroda povezana je s promjenom u vođstvu društva; vlast koja se utemeljuje na iskorištavanju treba biti zamijenjena socijalističkim društvenim poretom.

Ostvarivanje slobode u XX stoljeću popraćeno je specifičnim okolnostima. Vrijeme je bremenito neobičnim opasnostima; neobična zbivanja uvećavaju količinu patnje i izbacuju na vidjelo kaotične sastojke, dok ratovi oslobađaju energije i strasti koje bježe od bilo kakve mogućnosti kontrole. U takvoj je situaciji, a možda upravo i zbog toga, sloboda još više priželjkivana i dočaravana domena. Bilo kakva vlast morala bi stoga polaziti od pretpostavke da je ostvarenje slobode rezultat čovjekove stvarne misli i živog interesa društva. To, drugim riječima, znači da sloboda nije samo čovjekovo unutrašnje stanje ili fenomen koji se oblikuje iz povoljnih tehničkih uvjeta, nego je prije svega i iznad svega — utjelovljenje čovjekove, a time i društvene, suverenosti.

Lalićevi likovi u usvajanju slobode uvijek polaze od konkretnoga položaja u kojemu pokušavaju odgonetnuti njegovu izvornu crtu, a nakon toga ustanovljavaju čisti interes povijesnoga trenutka. Taj se interes treba podići na razinu svijesnoga, ali je najbitnije da se spoji s istinskom ljudskošću. Slobodan čovjek umije svaki trenutak na svojem konkretnom mjestu usuglasiti sa svojim potrebama, dok je pravo zadovoljenje potreba odluka za ono rješenje koje među mnogima najviše odgovara njegovoj ljudskosti. Sloboda je, u realizaciji, i za Lalića sukladnost između potpune svijesti i čistog interesa.

Razmatranje problema slobode u Lalićevim romanima otkriva izvornu tematizaciju toga fenomena. Autor se nije oslanjao ni na koju filozofsku premisu iz prošlosti i sadašnjosti (najpoznatiji je Karlajlov heroj, Štirnerov samoživni čovjek ili Ničeov natčovjek); djelimično podudaranje sa Sartrovom egzistencijalističkom mišlju (čovjek koji se potvrđuje u činu) više je, po svoj vjerojatnosti, posljedica misaone atmosfere u sadašnjemu intelektualnom životu nego rezultat ugledanja.

Činjenice takve vrste, dakako, svjedoče u prilog Lalićeva umjetničkoga postupka i estetskoga dometa.

U romanu *Dokle gora zazeleni* autor je iznio jednu svoju nadu. Kaže on tako: »... i zato bi moja priča, nesređena

kao sve priče o ratovima, o velikim koncentracijama ljudske zlobe, nasilja i poganluka, možda mogla biti od koristi nekom ko bi bio dokon da je prati«. Autorov »princip nade«, ako upotrijebimo sintagmu E. Bloha, ostvaruje se u njegovu romanesknome stvaralaštvu. Lalićevi su romani, doista, visoka pjesma o slobodi i o putu što ga čovječanstvo čini da bi se domoglo toga velikog ideala.⁶

⁶ Nije naodmet ovdje upozoriti na *motto* koji uvodi u roman *Lelejska gora*. Posrijedi su Njegoševi stihovi: „Bjehu muška prsa ohladnjela, a u njima umrla svoboda, kâ kad zrake umru na planinu, kad utone sunce u pučinu ...“

Jože Pogačnik, Osijek

DAS PROBLEM DER FREIHEIT
IN DEN ROMANEN VON M. LALIĆ

Zusammenfassung

In diesem Aufsatz wird das Problem der Freiheit in den Romanen des montenegrinischen Schriftstellers M. Lalić thematisiert. Der Aufsatz geht von der Voraussetzung aus, dass die Freiheit ein besonders vitaler und bedeutender Horizont innerhalb der Gedanken und Schaffensenergie dieses Schriftstellers sei. Die Analyse weist darauf hin, dass es um einen Inadiationskern geht, der auf der Ebene der Erkenntnisse in Form von Spiralen und konzentrischen Kreisen verbreitet und vertieft wird, wobei er, vom Standpunkt der Inspiration und der Sozialisierung der Kunst der Worte, spezifische Veränderungen in seiner Verlaufslinie erlebt, auf die Art, dass die Inhaltselemente unberührt bleiben, die hierarchischen Verhältnisse und die ideellen Akzente, aber, verändert werden.

Der Freiheitsbegriff von Lalić geht auf drei Voraussetzungen zurück:

a) die Freiheit sei das Ideal (Idealität)

b) die Freiheit sei eine fixe Idee

c) die Freiheit sei das Transzendieren. Das ist die allgemeine, oder generelle Basis, von der aus sich der Dichter zu diesem Phänomen verhält; in ihr wird dann aber auch der uralte Gegensatz zwischen der Freiheit und der Notwendigkeit hervorgehoben. Diesbezüglich scheint es möglich zu sein, eine bestimmte Reihenfolge der Gedanken aufzustellen, die ein sehr bedeutendes Element des gesamten ideell-ästhetischen Systems von Lalić darstellen, dass der Mensch im Stande ist, alles zu verstehen, sich aber gleichzeitig dazu verpflichtet fühlt, an allem teilzunehmen. Das primäre Bedürfnis des Menschen ist weiterhin, mit der Gemeinschaft Kontakt aufzunehmen. Der Wunsch nach der Homogenisierung der Gruppe setzt ein geistiges Ganzes voraus, das von menschlichen Qualitäten, von der Moralenergie und der Partizipation des Einzelnen an der Kollektivverantwortung ausgeht.

Die Personen in den Romanen von Lalić gehen in ihrer Aneignung der Freiheit von der konkreten Lage aus, in der sie sich bemühen, ihre Ursprünglichkeit zu enträtseln, und danach das wahrhaftige Interesse der historischen Tendenz festzustellen. Dieses Interesse wird auf das Niveau des Bewusstseins gehoben, wesentlich ist es aber, dass es unbedingt mit der wahrhaften Menschlichkeit verbunden bleibt. Der freie Mensch versteht es, jedes Teilchen

seiner Konkretheit mit seinen Bedürfnissen in Einklang zu bringen, wobei die richtige Befriedigung des Bedürfnisses jene Lösung ist, die sich als eine unter vielen der Menschlichkeit am meisten angenähert hat. Die Freiheit ist in der Verwirklichung, nach Lalić, der Einklang zwischen dem ganzheitlichen Bewusstsein und dem reinen Interesse.